جنګونو سره دواړه امپراتوري ګانې ناتوانې شوې، په داسې حال کې چې په ساساني امپراتورۍ کې دننه واړه دولتونه هسک شول، لکه هسې چې په کوشاني امپراتورۍ کې هسک شوي وو. دغې وضع د ساساني وروستي پاچا په واکمنۍ کې د خلیفه عمر په وخت کې عربي پوځونو ته موقع ورکړه، چې اول د بین النهرین په قادیسه کې او بیا د همدان په جنوب په نهاوند کې دغه پوځونه مات کړي. دریم یزدګرد هم لکه د هخامنشیانو وروستی پاچا دریم داریوش په شان ختیځ ته په شا شو، چې په پای کې په مرو کې د خسرو نومي ژرنده ګړي په لاس ووژل شو (۱۰۳) او د هغه په مرګ سره د ساساني **۴۲۵** کلنه امپراتوري هم ختمه شوه.

له هغه وروسته په سیمه کې د اسلام په نامه دغسې ژوند طرز رواج شو، چې له پخوانیو ژوند طرزونو نه یې ګرد سره توپیر لاره.

پوونده او مېشت ولسونو ته یو عمومي نظر:

اوس ددې وخت دی، چې له دغې لنډې تاریخي سروې نه وروسته ددغو پوونده او مېشتو ولسونو د کلتور او دولتي نظام په اړوند عمومي تبصرې وشي او بیا په هغو کې د پښتون او پښتنو څرک ولټول شي.

د لرغوني مهال دغه لنډه تاريخي سروې په عمومي ډول په مېشتو ولسونو باندې د پوونده ولسونو د يرغل او واکمنۍ لنډ بيان دی. دغه حرکت وروسته له هغه پياوړی شو، چې په مخزېږدې دريمې پېړۍ کې د چين لوی دېوال بشپړ شو او د هسيونګ-نو لوی مغولي-التايي قوم د کاشغر په مېشتو اريايي ولسونو باندې فشار راوړ او وروستيو بيا د لويديځ خوا ته مخه وکړه. دغه لوی حرکت څو پېړۍ دوام وکړ، چې په هغه سره د کاشغر او منځنۍ اسيا اريايي قومونه يو په بل پسې په پای کې ان تر شمالي هند پورې ورسېدل. سوچه پوونده او ماهر سوار کار هسيونګ-نو هم پرځای پاتې نه شول او په دوهمې او دريمې پېړۍ کې تر تور سمندرګي پورې ورسېدل. دوی دلته د هونانو (Huns) په نامه ياد شول او د هغه ځای اريايي ولسونه ګاتان (Goths) او ونډالان (Vandals) يې اړ کړل، چې د لويديځ په لور کډه وکړي. په خپله هونان هم د زېږدي څلورمې پېړۍ په شاوخوا کې د اروپا پولو ته ورسېدل. په داسې حال کې چې د ګاتانو يوه څانګه د ګال (Gaul) په لور لاړه، بله څانګه يې د وزي ګات (Visigoth) په نامه ايتاليې ته ورښکته شوه او په ۴۱۰ کې يې د روم امپراتوري مرکز روم چور کړ. وانډلان د لويديځ لور په حرکت کې هسپانيې ته ورسېدل، چې د روم امپراتورۍ يو ښېرازه ولايت و. دوی بيا له مديترانيې نه

SABAWOON.COM

Web Publication www.sabawoon.com - All Rights Reserved by Prof. M. Hassan Kakar PHD

شمالي افريقا ته ورښکته شول او د هغه ځای د روم امپراتوري ټولې سيمې يې ونيولې. دوی بيا له مديترانې نه بېرته واوښتل او په ۴۵۵ کې يې د روم ښار چور او وران کړ، خو هونانو، ګاتانو او ونډالانو يو بل هم زغملی نه شو. د هونانو وروستی واکمن اتيلا په ۴۵۱ کې د روم او وزي ګاتانو د ګډ پوځ له خوا مات شو، هونانو بيا په روم ودانګل خو هلته يې هم ماتې وخوړه او ورو ورو د تاريخ له ډګر نه ووتل او په ځايي خلکو کې حل شول، لکه ډېره موده وروسته چې وانډالان او وزي ګوتان په هسپانيې او فرانسې کې ورک شول.

د جنګونو او چور او لوټ په دغې دورې کې يو شوک يوازې د خپل کور له شاوخوا نه خبر و، يوازې د خپلو ګاونډيو په اړه يې معلومات لرل، هغه هم زياتره ناسم. ژوند خورا ګران شو، زياتره خلکو د خپلو کورونو شاوخوا ځمکې په لاس کرلې او حاصل يې هم زياتره وخت د زورورو او ظالمو له خوا لوټېده. لويديځه اروپا د يوې پېړۍ په بهير کې له ۴۵۰ نه تر ۵۵۰ پورې ډېره هيبتناکه شوه. دغه دوره په تاريخي لحاظ د سپينې تختې په شان دی. موږ دغومره پوهېږو، چې د لوټمارۍ او د مرګ دورې په پای کې اروپا ګرد سره بدله شوه. د روم په نسکورېدلو سره لويديځه يا اروپايي رومي امپراتوري وشړېدله او د يوې لويې اقتصادي او اجتماعي مؤسسې پرځای په

سلګونو وړې نامصؤنې ټولنې هسکې شوې. په واقع کې "اروپا بيا هېڅکله يو ملت نه شو چې له يوه مرکزي ښار نه اداره شي.(۱۰۴) " دا د هغې دورې پېل و، چې ورو سته فيوډلزم ونو موه، که څه هم د هغې په هسکېدلو کې نور عوامل هم دخيل وو.

خو په همدغې دورې کې په منځنۍ اسيا او شمالي هند کې فاتحو پووندو ولسونو په خپلو لاس لاندې سيمو کې دولتونه په پښو ودرول او امپراتورۍ ګانې جوړې کړې. دا به له دې امله و، چې دغه ولسونه په اصل کې له يوه توکم يا نژاد څخه و. پر هغه برسېره د ميشتو ولسونو سيمې زراعتي وې. ښاري مدنيت هم پکې خپور و او ترانزيتي سوداګرې په تېره د ورېښمو سوداګري له امله ودانې او شتمنې وې. د همدغې ودانۍ له امله و، چې د يونان- باختري دولت د زرو ښارونو دولت په نامه يادېده. دغه شمېر به مبالغه وي، خو دا يقيني ده چې په باختر او سغديانه کې کلي او ښارونه ودان وو او سکندر نور هم پرې اضافه کړل. د ښارونو شته والي ممکنه کړه، چې ډول ډول صنعتونه او صنعت کاران هسک شي او د کلالي او نقره يي لوښو جوړولو صنعت پرمخ ولاړ شي، چې د شبرغان د طلا تپې طلايي ګانې يې غټه بېلګه ده، چې د يوې پرمختللې صنعتي دورې تمثيل کوي. د مېشتو ولسونو دغه هراړخيز شتمن توب و، چې پووندو قومونو

SABAWOON.COM

یو وخت بل وخت پرې ودانګل، که څه هم دوی اریایي او په زیاته اندازه د یوه قوم خلک وو.

په دغو سیمو کې زردښتي او بودایي دینونه هم خپاره وو، لکه چې هندویزم په هند کې خپور و. دوی ټولو خپل معتقدان اخلاقي او پرنسیپي ژوند او ښو کړو او حتی کرنې ته هڅول، خو هغه هغو مره چې په خواصو کې خپاره وو، په عوامو کې نه وو. د هغو تر څنګه د محلي خدایګوټو لمانځنه هم کېدله. مهمه دا ده، چې خلک په عقیده کې د زغم خاوندان وو. پارتیاني او کوشاني واکمنو چې هر یوه یې په پراخو هېوادونو باندې څو پېړۍ واکمني کړې ده، نه مذهبي تعصب ښوولی او نه یې په لاندې شویو ټولنو کې مذهبي کول هڅولي دي. زردشتي او بودایي دینونه په هڅونې سره منل شوي او خپاره شوي، نه په زور او جبر سره. په اصل کې پوونده ولسونه له دین سره علاقمن نه وو، خو ساساني واکمنان چې په عمومي ډول د مېشته ولس یا ولسونو واکمنان وو، زردښتي دین یې رسمي دین ګرزولی او پرې ټینګ ولاړ وو او د دوی په وخت کې په پنځمې پېړۍ کې چې قحطي خپره وه، یهودان د پخوا په شان ځپل کېدل، خو عیسویان چې په دوو مخالفو ډلو وېشل شوي وو او له روم نه یې هم فاصله نیولې وه، په خپل حال پرېښودل شوي وو. نستوریان (Nestorians) معتقد وو، چې د حضرت

SABAWOON.COM

عیسی طبیعت هم خدایي او هم انساني دی، په داسې حال کې چې مانوفزایتان (Monophysities) معتقد وو، چې دغه دواړه طبیعتونه د هغه په انساني طبیعت کې یوځای شوي دي. دغه فلسفي بحث چې عیسویان یې هر چېرې بې اتفاق کړي وو، په ساساني امپراتورۍ کې یې هم بې اتفاقي او کمزوري کړې وو. په همدغې دورې کې و، چې د ماني (Mani) د ښوونو پر بنسټ د مزدک حرکت هسک شو، چې پلویان یې هڅول کېدل له کرکې او جنګ نه ډډه وکړي، شتمني سره ووېشي، ښځې سره په ګډه ولري او د برابرۍ ژوند وکړي. دغه کمونستي ډوله حرکت اول د کیقباد پاچا تر سیوري لاندې پرمختګ وکړ، خو ډېره موده نه وه تېره شوې چې هغه هم ترینه واوښت او وځپل شو(۱۰۵).

د یادولو وړ ده، چې په زردښتي او بودايي ولسونو کې د دین په نامه کړاوونه او وژنې نه دي لیدل شوي. د ځینو فاتحو پوونده او مېشتو ولسونو اجتماعي دودونه هم سره ورته وو. په اوستایي دوره کې د کورنۍ غړو یاني خوېندو او وروڼو او نیایانو او خورزو ترمېنځ واده دود و. د امو په پاسنۍ برخه کې د ناټاکه (Nautaka) واکمن سي سي میترس (Sisi Mithres) لا له خپلې مور نه دوه زامن لرل. له بلې خوا په یفتلیانو کې په یوه وخت کې د ښځې لپاره د څو مېړونو لرلو رواج عام و، چې هغه په

Web Publication www.sabawoon.com - All Rights Reserved by Prof. M. Hassan Kakar PHD

معمولي ډول سره ورونه وو. دغه رواج د منځنۍ اسيا په نورو هندو اريايي ټولنو کې نه دی ليدل شوی. اوس هم د هندوستان د همالې په ملنګ نومې سيمې کې د ښځې لپاره په يوه وخت کې د څو مېړونو کولو رواج ژوندی دی، خو هغه د ورکېدلو په حال کې دی(۱۰۶).

فاتحو پوونده ولسونو له لومړۍ ورانونکې مرحلې نه وروسته د خپلو لاندې شويو مېشته ولسونو سياسي طرز يا پوره يا په اوښتې بڼه خپل کړ. د هند تاريخپوهې روميلا ټپر په نظر فکر نه کېده، چې د پهلواها (پارتيانو) او ساکا مالدار به لوی سلطنتونه جوړ کړي، خو له موجودو دولتونو سره د دوی په تعامل سره دغسې يوې طرح تکامل وکړ، چې پوونده قومونه مېشته ټولنې لاندې کړې او دغه عمل په پای کې د سلطنتونو د هسکېدلو لامل شي. په عمومي ډول فاتحو مالدارو له مېشتو ولسونو نه د هغوی د ساتنې په برابر کې باج ترلاسه کاوه. "د باج حصول د مالدارو د څانګو مشران پياوړي کړل او دوی بيا ارستوکراسي جوړه کړه. مالداران هم بزګران کېدلی شول، خو دوی زياتره غوره ګڼله چې په بزګرو باندې حکومت وکړي.(۱۰۷) "

د پارتيانو د امپراتورۍ دوهم واکمن ميتريداس د هخامنشي د ساترپ (Satrap) ادار طرز غوره نه کړ. په عوض يې هغه طرز غوره کړ، چې تر هخامنشيانو د مخه په

SABAWOON.COM

ختیځ کې معمول و. "د دغه پلان له مخې هر ملت پر ښول کېده، چې خپل وطني پاچا، خپل قانونونه او خپل عرف او عادت وساتي. له دغو پاچايانو نه دغو مره غوښتل کېده، چې د واکمن ملت سره وال ته د لوړ واکمن یا فیوډالي مشر په شان اطاعت ولري. په دې ډول له میتریداس نه وروسته د پارتیانو په ټولو سکو کې د پاچايانو پاچا لقب عام و. هر پاچا مجبور و د ضرورت په وخت کې د سرتېرو یو واحد تهیه او هر کال باج تادیه کړي. نور دوی خپلواک وو. "پاچا دایمي پوځ نه لاره، واکمني یې هم مطلقه نه، بلکې محدوده وه. ترڅنګه یې دوه شوراګانې وې، چې یوه یې د واکمنې کورنۍ له غړو او بله یې له قومي او روحاني مشرانو نه جوړه وه، خو پاچا به د پارتیا د مؤسس ارساسیس له کورنۍ نه غوره کېده[۱۰۸].

په واقع کې هم په هخامنشي او هم د پوونده ولسونو په امپراتوریو کې محلي واکمنانو د باج په برابر کې داخلي خپلواکي ساتله. په نتیجه کې د امپراتورۍ لوړ واکمن او محلي واکمنو ترمنځ د ټکر امکان لږ و، خو د واک په سر د واکمنو کورنیو غړو ترمنځ جګړې وې. بیا هم هرې امپراتورۍ اوږد عمر کړی. یوازې د یونان-باختري پاچایي په باختر کې لنډ عمر کړی، خو هغه هم له یوې پېړۍ نه اوږد و.

Web Publication www.sabawoon.com - All Rights Reserved by Prof. M. Hassan Kakar PHD